



UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De onbekende vraag: over de efficiëntie en de rechtvaardigheid van de markt

van Donselaar, G.

Publication date

2009

Document Version

Final published version

Published in

Als vuur: opstellen voor Govert den Hartogh ter gelegenheid van zijn emeritaat

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Donselaar, G. (2009). De onbekende vraag: over de efficiëntie en de rechtvaardigheid van de markt. In P. Rijkema, G. van Donselaar, B. Verbeek, & H. Wijsbek (Eds.), *Als vuur: opstellen voor Govert den Hartogh ter gelegenheid van zijn emeritaat* (pp. 37-51). Boom Juridische Uitgevers.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

De onbekende vraag

Over de efficiëntie en de rechtvaardigheid van de vrije markt

Gijs van Donselaar

Twee ondernemers:

'Hoe maakt u het?'

'Dat zeg ik niet, dan maakt u het ook.'

De eerste prijs

De lof van de vrije markt is in veel toonaarden bezongen. De markt zou ten eerste efficiënt zijn, ten tweede zou de markt innovatie stimuleren, en ten derde zou de markt bij uitstek rechtvaardig zijn. In dit essay zal ik mij bezighouden met de vraag of er in dit driestemmig koor ook nog enige harmonie te beluisteren valt.

De lofzangers wijzen er vaak op dat het marktmechanisme garandeert dat goederen en diensten efficiënt geproduceerd zullen worden, namelijk wanneer er vraag naar is, en dat ze efficiënt verdeeld zullen worden, namelijk onder die mensen bij wie de vraag bestaat. Hayek (1994, p. 55-56) heeft uit de doeken gedaan hoe het systeem van prijsvorming hierbij essentieel is. De hoge prijs van een bepaald product is een teken voor producenten dat de vraag ernaar groot is, en dat motiveert ze het product op de markt te brengen. Er valt aan te verdienen. Het aanbod zal dus toenemen en daardoor zal de prijs dalen totdat, in het ideale geval, er een evenwichtsprijs ontstaat waarbij vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn. De markt *ruimt*. Op dat moment is de allocatieve uitkomst van (althans dit deel van) de markt efficiënt: er kunnen geen twee of meer markspelers worden gevonden die er nog door onderlinge ruil op vooruit zouden kunnen gaan. Dit in tegenstelling tot de zogenoemde centraal geleide economie (of planeconomie), die regelmatig zowel schaarste als overschotten te zien geeft, omdat er geproduceerd wordt op bevel van een overheid die zich baseert op speculaties over de te verwachten behoefte onder de bevolking, maar zich daarbij niet bedient van de signaalfunctie van prijzen.

Hayeks analyse lijkt overtuigend. Toch kunnen we hier alvast een essentiële vraag stellen: wanneer producenten *alleen* gemotiveerd zouden worden door de informatie die de prijs van een bepaald product hun oplevert, wie heeft dan dat product voor het eerst op de markt gebracht en op grond van welke informatie? Hayeks verhaal kan niet het hele verhaal zijn. De hoge prijs waarvoor Eva haar appels verkoopt, zal ongetwijfeld anderen motiveren om ook een boomgaard te planten, maar wat heeft Eva zelf daartoe bewogen? Zij had immers nog geen

prijsinformatie toen zij een boomgaard begon, en zij moet dus op een andere manier op dat idee gekomen zijn. In haar geval kunnen wij vermoeden hoe dat ongeveer is gegaan. Maar in talloze andere gevallen van werkelijke innovatie zijn de wegen van de innovateurs ondoorgrondelijk.¹ Hayek verklaart wel hoe concurrentie tot stand komt, maar niet hoe, wat ik zal noemen, *echte* ondernemers te werk gaan, dat wil zeggen: mensen die met innovaties op de markt komen, met producten en diensten die nog niet eerder door de markt zijn 'gewaardeerd'. Echte ondernemers geven antwoord op een onbekende vraag. Het lijkt er zelfs op dat in de mogelijkheid van concurrentie het bestaan van zulke echte ondernemers verondersteld is.

Maar de vrije markt wordt, ten tweede, juist ook vaak geroemd als het instituut bij uitstek dat initiatief, durf, experiment en innovatie aanmoedigt. U kent de slogan wel: '*Competition builds character*'. Omdat het intuïtieve idee wel duidelijk is, zal ik over deze stelling hier niet verder uitwijden: wie met een goed idee komt, zal door de markt worden beloond. Laat mij volstaan te verwijzen naar de titel van een recent boek van de Amerikaanse econoom William Baumol (2002) waarin het 'kapitalistische groeimirakel' wordt geanalyseerd: *The free-market innovation machine*.

Een eerste stelling die ik in dit essay zal verdedigen, is dat Hayeks uitleg van de functie van concurrentie in het bereiken van efficiënte resultaten en de gedachte dat de markt het innovatieve ondernemerschap stimuleert, op gespannen voet met elkaar staan. Ik zal betogen dat in sommige gevallen de mogelijkheid van concurrentie de mogelijkheid van innovatie juist uitsluit en dat daardoor concurrentie efficiënte uitkomsten in de weg kan staan. Een substelling hierbij zal zijn dat wij niet kunnen weten op welke schaal dit effect optreedt.

Het libertaire schema

Een volgende claim die de voorstanders ervan vaak maken, is dat de vrije markt rechtvaardig is, maar de meesten van hen maken daarbij wel een voorbehoud. Wat ze bedoelen is dat het *marktmechanisme* rechtvaardig is, omdat dat mechanisme, in Robert Nozicks beruchte frase, werkt volgens het principe 'aan ieder zoals hij/zij verkozen wordt, van ieder zoals hij/zij verkiest' (Nozick, 1974, p. 160).

Nozick bedoelde dat de uitkomst van de markt, de allocatie van goederen en verleende diensten, tot stand komt door de vrijwillige transacties tussen de deelnemers, en dat daartegen om die reden moeilijk bezwaar gemaakt kan worden.

Maar de voorstanders van het *marktmechanisme* zijn veelal wel geneigd een onderscheid te maken tussen de rechtvaardigheid van de omstandigheden waaronder dat mechanisme functioneert, en de rechtvaardigheid van het mechanisme

1. Je moet er maar opkomen. De uitvinder van het zogenoemde *scheetkussen* schijnt stinkend rijk te zijn geworden.

zelf. Dat is hun voorbehoud. Zij zijn bijvoorbeeld meestal voorstander van het recht op zogenoemd *self-ownership*, dat wil zeggen dat ze vinden dat mensen de natuurlijke eigenaar zijn van hun eigen lichaam en geest, hun eigen arbeidskracht, capaciteiten en talenten. Niemand, vinden ze, behoort een slaaf te zijn. Maar het zou natuurlijk absurd zijn om te suggereren dat wij eigenaar van onszelf zijn omdat wij onszelf op de markt hebben gekocht. De suggestie zou ook regressief zijn: uiteindelijk kan het recht iets te ruilen (of zelfs maar de macht daartoe) niet zelf door ruil verkregen zijn. Met andere woorden: de condities waaronder de markt functioneert, worden niet zelf door de markt gerealiseerd. Die condities komen op een andere manier tot stand en de rechtvaardigheid ervan is daarom onderwerp van morele overwegingen die niets te maken hebben met de beoordeling van de rechtvaardigheid van het *marktmechanisme*, de vrijwillige ruil, op zichzelf.

Immers, ook een slavenmarkt is een markt. Wanneer de Grieken op Kreta van matige kwaliteit zijn en bovendien aan de prijzige kant, dan is er niets onrechtvaardigs aan dat de slavenhandelaar zijn heil zoekt in Alexandrië, waar die oersterke Numidiërs nu net in de aanbieding zijn. En als gevolg van het complex van de transacties die hij, zijn handelspartners en zijn concurrenten aangaan, het vrije spel van vraag en aanbod, zal het allocatieve resultaat van de slavenmarkt ongetwijfeld efficiënt zijn. Maar de rechtvaardigheid van het mechanisme en de efficiëntie van de uitkomst dwingen de voorstander van de markt geenszins tot de aanvaarding van slavernij. Hij kan een onafhankelijk bezwaar maken tegen de (juridische) condities die in dit geval bepalen dat sommigen, namelijk slaven, helemaal niet zelf als marktspeler kunnen optreden, en die bepalen dat wél erkende marktspelers andere mensen, namelijk slaven, kunnen hanteren als particulier eigendom en handelswaar.

Self-ownership als conditie voor de rechtvaardige economische verhoudingen is inmiddels algemeen als vanzelfsprekend aanvaard. Maar er blijft daarnaast een groot probleem over waarvoor nog niet een oplossing met een vergelijkbare vanzelfsprekendheid is geformuleerd. Dat wat zichzelf bezittende producenten op de markt brengen is zelden of nooit geheel en al uit hun 'zelf' voortgesproten. De theorievorming over wat een rechtvaardige verdeling van eigendomsrechten op zogenoemde 'externe productiemiddelen' zou zijn, heeft sinds het midden van de zeventiende eeuw (en dat is geen toeval) een hoge vlucht genomen. Vroege denkers als Grotius, Pufendorf en Locke braken zich het hoofd over de vraag hoe iemand toch tot rechtmatig particulier eigenaar kon worden van een stukje van de ongerepte natuur die immers als zodanig aan niemand lijkt toe te behoren, of anders misschien aan iedereen. Wat is een gerechtvaardigde *original acquisition*? Een antwoord dat tot op heden veel indruk heeft gemaakt, is afkomstig van John Locke (1988, p. 285-302): hij of zij die als eerste arbeid ergens in investeert, een vrucht plukt, een hert schiet, een vis vangt, een boom omhakt of een stuk grond ontgint, mag zich daarvan vervolgens de eigenaar noemen. Andere auteurs, Tom Paine (1796) voorop, gevolgd door een aantal utopische socialistten, vonden het daarentegen een vreemde gedachte dat toevallige laatkomers hun

rechten op een aandeel in de productiemiddelen verspeeld zouden kunnen hebben. Zij bepleitten dat iedereen eigenlijk van meet af aan toegang zou moeten hebben tot een *gelijk* aandeel in de natuurlijke hulpbronnen, en dat waar een dergelijke gelijkheid niet meer de facto gerealiseerd kan worden, de bezitslozen recht hebben op een compenserende financiële overdracht van de bezittenden. In het hedendaagse debat over rechtvaardige economische verhoudingen staan de zogenoemde linkslibertairen (onder wie Van Parijs, Steiner, Ackerman) op een vergelijkbare manier nog steeds tegenover zogenoemde rechtslibertairen (onder wie Nozick, Narveson, Kirzner).² Tussen deze twee kampen lijkt de rechtvaardigheid van het marktmechanisme als zodanig, de vrije ruil, prijsvorming en concurrentie, onproblematisch. Ook over de noodzaak van *self-ownership* bestaat geen verschil van inzicht. De strijd spitst zich toe op de rechtvaardigheid van de eigendomsverhoudingen in de productiemiddelen.

Daarbij committeren beide kampen zich aan wat ik het 'libertaire schema' zal noemen, dat is de gedachte dat een oordeel over de rechtvaardigheid van de uitkomst van de markt uitsluitend volgens een soort procedurele *modus ponens* bereikt kan worden.

- (1) De initiële verdeling van eigendomsrechten is rechtvaardig (bijvoorbeeld gelijk of door middel van arbeid of 'ontginning' tot stand gekomen).
- (2) Het marktmechanisme is rechtvaardig.
ERGO
- (3) De uitkomst van de markt is rechtvaardig.

Essentieel aan dit schema is dat (1) vastgesteld kan worden onafhankelijk van (3). De rechtvaardigheid van de oorspronkelijke verdeling wordt als het ware door middel van het marktmechanisme 'overgedragen' op de uitkomst van de markt (zie Nozick, 1974, p. 160-164). Door het libertaire schema wordt uitgesloten dat we (door middel van een soort procedurele *modus tollens*) uit de onrechtvaardigheid van de uitkomst van de markt tot de onrechtvaardigheid van de oorspronkelijke eigendomsverhoudingen zouden kunnen besluiten. Er zijn volgens het libertaire schema namelijk geen onafhankelijke criteria om de rechtvaardigheid van de uitkomst aan te toetsen.

Elders (Van Donselaar, 2009) heb ik echter uitgebreid, en onder de bezielende supervisie van Govert den Hartogh, betoogd dat er wel degelijk een dergelijk criterium is: een plausibele theorie over een rechtvaardige verdeling van eigendomsrechten zou op z'n minst moeten uitsluiten dat, al of niet door middel van het marktmechanisme, *parasitaire verhoudingen* in het leven worden geroe-

2. Een derde invloedrijk en niet-libertair antwoord op het probleem van de rechtvaardige verdeling van de externe productiemiddelen is afkomstig van Marx: de externe productiemiddelen dienen collectief bezit te zijn en over het gebruik ervan dient collectief besloten te worden. Ik laat dit antwoord in dit artikel verder onbesproken.

pen. Daarbij ontleende ik een omschrijving van wat parasitisme is, aan werk van David Gauthier (1986, p. 205-206), als volgt:

Een parasitaire verhouding bestaat tussen twee personen A en B, wanneer A er dankzij B op vooruit gaat terwijl B er dankzij A op achteruit gaat (of andersom)

Slavernij is onrechtvaardig omdat het parasitair is. Zijn de slaven beter af zonder de slavenhouders? *Pro tanto*: natuurlijk, dan konden ze eindelijk zichzelf eens koelte toewuiven. Zijn de slavenhouders slechter af zonder hun slaven? Alweer: uiteraard, wie zou hun anders koelte toewuiven? Je zou kunnen zeggen dat ons intuïtief krachtige bezwaar tegen slavernij een manifestatie is van ons dieper liggende bezwaar tegen parasitisme. *Self-ownership* beschermt ons tegen uitbuiting. Maar om precies dezelfde reden, was mijn betoog, is bijvoorbeeld ook een feodale verdeling van de externe productiemiddelen (c.q. natuurlijke hulpbronnen zoals land) onrechtvaardig, want het grootgrondbezit van de edelen en de bezitsloosheid van hun pachters scheppen een parasitaire verhouding tussen de eersten en de laatsten. Hoe zouden de edelen zonder de pachters in hun onderhoud voorzien? Dan zouden de edelen toch zelf aan de slag moeten op het land. Hoe zou het de pachters vergaan zonder de adel? Hetzelfde, maar dan zonder (een deel van) het surplus van hun arbeid af te hoeven dragen, dus beter!

Het is nu eenvoudig duidelijk te maken hoe zowel het rechts- als linkslibertaire beginsel resultaten kan genereren die stuiten op het bezwaar tegen parasitisme. Stellen we ons voor dat een groep erg dorstige mensen onderweg is naar de enige plek die, naar zij allen weten, geschikt is om een waterput te slaan. Maar een slimmerik onder hen snelt vooruit om die put alvast alleen te slaan, en hij claimt nu een recht om tot in lengte van dagen de anderen de toegang tot het water te ontzeggen, tenzij ervoor betaald wordt. Hij is immers de eerste geweest die zijn arbeid heeft geïnvesteerd; hij heeft de bron 'ontgonnen' en hij heeft daarmee het water beschikbaar gemaakt, ook voor de anderen. Maar in dat geval zou de verhouding tussen de waterverkoper en zijn klanten parasitair zijn. Hij heeft nu immers inkomsten die hij zonder hen niet zou hebben gehad, terwijl zij nu duur geld moeten betalen voor water uit een put die ze liever zelf even hadden geslagen. Het ongeclausuleerde idee dat arbeid eigendom scheidt, laat dus parasitair gedrag toe, en lokt het zelfs uit.³

3. In het rechtslibertaire kamp zijn het overigens juist de meest prominente denkers geweest die het 'arbeid scheidt eigendom'-beginsel hebben geprobeerd te clausuleren met het oog op de parasitaire effecten ervan. In Van Donselaar (2009) betoog ik dat Lockes beroemde *first proviso* zo geïnterpreteerd moet worden. Nozick (1974) ontwikkelt een doctrine over de ontoelaatbaarheid van wat hij *unproductive exchanges* noemt, die eveneens sterk doet denken aan het bezwaar tegen parasitisme. Daarmee dreigt zijn theorie het libertaire schema te verlaten, terwijl hij zelf stelt, o.a. contra Rawls, dat iedere afwijking van dat schema bedoeld is tot incoherentie.

Ter linkerzijde heeft de gedachte dat diegenen die geen toegang meer hebben tot hun rechtmatig erfdeel in de externe hulpbronnen, gecompenseerd zouden moeten worden, geleid tot het voorstel van Philippe Van Parijs (1991, 1995) om over te gaan tot de uitkering van een zogenoemd onvoorwaardelijk basisinkomen aan iedere volwassen burger, liefst zo hoog als duurzaam gefinancierd kan worden. Stellen wij ons voor, zo is zijn redenering, dat ieder van ons daadwerkelijk een gelijk aandeel in de productiemiddelen zou bezitten, dan is voorspelbaar dat mensen die veel geld willen verdienen door hard te werken, hun aandeel in de productiemiddelen zullen willen vergroten door delen op te kopen van wat de anderen, de niet of minder werkwilligen, in hun legitieme bezit hebben. Er zal dus een vrije, competitieve markt ontstaan voor zaken als land, bodemschatten, vis- en jachtgronden, kaprechten, en wat niet al, en wanneer deze markt ruimt, ontstaat daarvoor een evenwichtsprijs. Iedereen heeft feitelijk recht op een gelijk aandeel van de totale commerciële waarde die aldus wordt gegenereerd, en dat komt neer op een arbeidsloos basisinkomen voor ieder. Maar dit voorstel leidt, alweer, tot een parasitaire verhouding tussen de harde ploeters onder ons en degenen die liever de hele week aan het strand zitten in Hawaï of surfen op de golven bij Malibu en zich daarbij laten onderhouden door een arbeidsloos basisinkomen dat is opgebracht door die harde ploeters. Hoe je het ook wendt of keert, een dergelijke levenswijze zou, onder de geschetste condities, niet mogelijk zijn als er niet ook harde ploeters waren; de harde ploeters zelf daarentegen zijn er slechter aan toe nu zij delen van hun productiemiddelen moeten kopen van lieden die er zelf geen gebruik van willen maken.

Wanneer het bezwaar tegen parasitisme serieus genomen wordt, lijkt het er dus op dat ons oordeel over wat rechtvaardige condities zijn voor het functioneren van het marktmechanisme, de verdeling van eigendomsrechten, niet onafhankelijk kan zijn van een normatieve beoordeling van de uitkomst van het geheel. In het volgende zal ik een stap verder proberen te zetten. Niet alleen is het libertaire schema ongeldig gezien het bezwaar tegen parasitisme, het is bovendien in het licht van dat bezwaar niet langer voor de hand liggend om over de condities van de markt in de eerste plaats in termen van eigendomsrechten te denken.

In de schaduw van de wet

Het zijn niet alleen libertaire politieke filosofen van links en rechts die een soort blinde vlek lijken te hebben voor het bewaar tegen parasitisme. Ik zal, prelude- rend op mijn relativering van het belang van eigendomsrechten, diezelfde vlek aanwijzen bij juridische denkers en economen, in het bijzonder bij hen die zich in de zogenoemde *Law and Economics*-traditie hebben gebogen over aansprakelijkheidsrecht. Daarbij is het lang gegaan om de vraag hoe door middel van aansprakelijkheidswetgeving efficiënte economische resultaten bereikt kunnen worden. Welke maatregelen mogen worden verwacht van zowel de mogelijke slachtoffers als de mogelijke toebrengers van onbedoelde schade om die schade te

vermijden? En welke gevolgen heeft dat voor de compensatie die in voorkomende gevallen betaald zou moeten worden? De discussie heeft echter een beslissende wending genomen toen Ronald Coase (1960) betoogde dat de vrije markt hoe dan ook 'in de schaduw van het aansprakelijkheidsrecht' een efficiënt resultaat zal genereren. Het maakt niet uit wie waarvoor aansprakelijk is: wanneer de partijen zonder kosten met elkaar kunnen onderhandelen, dan wordt in ieder geval de minst kostbare oplossing voor het probleem gevonden.

Ik zal Coase' theorema illustreren met een aansprekend voorbeeld van A.M. Polinsky (Bottomley & Parker, 1997, p. 300-303). Stel, een fabriek stoot roet uit en vervuult daarmee van een aantal omwonenden het wasgoed dat zij in de buitenlucht te drogen hangen. De wet stelt ofwel dat het de fabriek is die deze schade dient te voorkomen door bijvoorbeeld een roetfilter in de schoorsteen te installeren, dan wel dat het de omwonenden zijn die bijvoorbeeld een elektrische wasdroger zouden kunnen aanschaffen. Coase voorspelt nu dat onafhankelijk van de vraag wie er aansprakelijk wordt gehouden, de minst kostbare oplossing voor het probleem wordt gerealiseerd. Wanneer immers de omwonenden aansprakelijk zouden zijn terwijl een roetfilter goedkoper is dan een stel wasdrogers, dan zullen zij de filter voor de fabriek kopen; anders kopen ze drogers voor zichzelf. Wanneer andersom de fabrikant aansprakelijk zou zijn, dan koopt hij afhankelijk van het prijsverschil de filter voor zichzelf of de drogers voor de omwonenden. De wet bepaalt slechts wie er betaalt voor de goedkoopste weg uit de omstandigheid dat de open lucht nu eenmaal schaars is (als vuilnisvat en droogplaats).

Voor economen lijkt dit verheugend nieuws: zij hoeven zich niet meer met de wet te bemoeien. Er zijn echter nog anderen die zich zullen verheugen, en dat is geen goed nieuws: uitbuiters. Coase' theorema lijkt te voorspellen dat niemand hogere kosten zal hoeven maken dan de kosten van de goedkoopste oplossing. Maar die conclusie zou een ernstige vergissing zijn. Ik gebruik Polinsky's cijfers om dat aan te tonen. Stel dat in het voorbeeld hiervoor de schade aan het wasgoed van de omwonenden zou neerkomen op € 375, dat de roetfilter, inclusief montage, € 150 zou kosten, en de wasdrogers € 250, terwijl de wet impliceert dat er geen juridisch recht op schone lucht bestaat, zodat de omwonenden aansprakelijk zijn en een oplossing zullen moeten vinden. Het lijkt er nu op dat Coase' theorema voorspelt dat de omwonenden de roetfilter voor de fabriek zullen aanschaffen om zichzelf aldus de € 100 te besparen die zij anders extra aan de wasdrogers zouden moeten uitgeven. Maar ook de fabrikant weet dat het alternatief de omwonenden € 100 meer kost, en waarom zou hij, door zich coöperatief op te stellen, de omwonenden dat bedrag cadeau doen? De fabriek blijft immers de *eigenaar* van de schoorsteenpijp en niets in de aansprakelijkheidswet stelt dat anderen daar zonder toestemming iets in zouden mogen installeren. Kortom: als de fabrikant een rationele marktspeeler is, en daarvan mogen we bij fabrikanten toch wel uitgaan, dan zal hij zich een deel van die € 100 proberen toe te eigenen door met de omwonenden te onderhandelen over een prijs voor zijn bereidheid de filter te laten installeren, boven op de prijs van de filter zelf. De omwonenden hebben

geen alternatief dan op een dergelijke onderhandeling in te gaan, en zullen dus een hoger bedrag moeten spenderen dan de € 150, die de goedkoopste oplossing kost.⁴

We kijken even naar wat er in het beschreven scenario met de verhouding tussen de fabrikant en de omwonenden zou gebeuren. Duidelijk is dat de omwonenden er dankzij de aanwezigheid van de fabriek op achteruitgaan.⁵ Ze zijn gedwongen € 150 plus een bedrag X (< € 100) te betalen om de smetteloosheid van hun witte was te garanderen, en dat was zonder de fabriek met haar roetuitstoot helemaal niet nodig geweest. De fabrikant zou met gebruik van de gratis roetfilter ongehinderd hebben kunnen functioneren en daarbij schade noch voordeel hebben gehad van de aanwezigheid van de omwonenden. Maar de fabrikant kan daarnaast zijn slachtoffers ook nog eens voor een bedrag X afpersen, en dat is voor hem een pure winst ten opzichte van de situatie waarin er helemaal geen omwonenden waren geweest. Dat nu maakt hem niet alleen maar tot iemand wiens economische activiteiten onbedoeld schadelijk zijn voor anderen, maar ook tot een welbewuste uitbuiters van die anderen: een parasiet.⁶

Me dunkt dat een wetgever of rechter met een aansprakelijkheidswet, die dit soort resultaten uitlokt, niet geheel gelukkig zou kunnen zijn. Voor Coase lijkt er echter geen vuiltje aan de lucht te zijn. Hijzelf (1960, p. 4-5) geeft een voorbeeld van de werking van zijn theorema dat nog verbluffender uitpakt in z'n parasitaire consequenties: een landbouwer bebouwt een stuk land, dat zijn *eigendom* is, terwijl de marktwaarde van de oogst net iets lager is dan zijn productiekosten. Normaliter zou hij daarop dus een gering verlies lijden. Vanwaar dit ogenschijnlijk irrationele gedrag? Dat is omdat de uitbrekende runderen van de naastgelegen veehouderij regelmatig die oogst vernielen, terwijl de veehouder daarvoor juridisch aansprakelijk is: hij moet de landbouwer de marktwaarde van de oogst vergoeden. Een steviger hek is te duur. De veehouder zal de landbouwer dus willen bewegen het betreffende stuk land niet meer te bebouwen, en hij is bereid daarvoor een bedrag te betalen zolang dat bedrag maar lager is dan de kosten die zijn aansprakelijkheid met zich meebrengen. En dáár was het de landbouwer om begonnen. Hij houdt op met de niet-rendabele exploitatie van een stuk land, incasseert dus geen verlies meer, maar strijkt wel het geld van zijn buurman op. In dit geval maakt de aansprakelijkheid van de veehouder het dus voor de landbouwer mogelijk de veehouder te laten betalen om de landbouwer te laten stop-

4. De fabrikant heeft bovendien een gunstige onderhandelingspositie. Hij heeft een *threat advantage*, waarmee hij het leeuwendeel van het geld kan opstrijken: zolang er nog geen overeenstemming is over het bedrag lijdt hij geen schade, terwijl de omwonenden volgende week toch echt schone lakens nodig hebben.
5. Ik veronderstel even dat de omwonenden niet ook de werknemers van de fabriek zijn: dat zou de zaak uiteraard aanmerkelijk compliceren.
6. De verhouding zou natuurlijk precies andersom zijn geweest wanneer zowel de aansprakelijkheid bij de fabriek had gelegen als de wasdrogers goedkoper waren geweest dan de roetfilter: dan hadden de omwonenden de fabriek kunnen uitbuiten.

pen met een activiteit waar de landbouwer niet aan begonnen zou zijn wanneer hij niet door de veehouder betaald zou worden om ermee te stoppen.

Duidelijk is in ieder geval dat in Coase' eigen voorbeeld aansprakelijkheid helemaal *niets* meer te maken heeft met natuurlijke schaarste en onbedoelde schade. De uitbrekende runderen van de veehouder veroorzaken geen schade voor de landbouwer, want ze lopen over een stuk land dat voor de landbouwer van nul en generlei waarde is. Wanneer de landbouwer aansprakelijk was geweest, dan zou zowel hij als de veehouder hebben gedaan wat zij ook zonder elkaars aanwezigheid zouden hebben gedaan. Het land zou onbebouwd zijn gebleven en zij zouden elkaar niet in de weg hebben gezeten. De enige werkelijke schade die in dit geval te identificeren valt, is de schade voor de veehouder. Het is een schade die wordt *veroorzaakt* door een wet die de aansprakelijkheid op een idiote manier heeft geregeld.⁷

De echte ondernemer en de broodrover

Terug nu naar de lijn van mijn oorspronkelijke betoog. Ik had beloofd te zullen toelichten dat de verhouding tussen concurrentie en innovatief ondernemerschap problematisch is en dat wij niet weten hoe groot het probleem is. Bovendien zal ik proberen te verduidelijken dat rechtvaardige condities van de markt niet noodzakelijk in termen van eigendomsrechten gedacht hoeven te worden. Ik construeer een voorbeeld waaraan het een en ander geïllustreerd kan worden.

Stel, een echte ondernemer, zo eentje met een welhaast visionaire – dat is een buitengewoon vooruitziende – blik, stelt op een gegeven moment vast dat in een bepaalde wijk van een grote stad geen warme bakker gevestigd is. De bewoners betrekken hun inferieure fabrieksbrood van een supermarkt, die bovendien aan de rand van de wijk staat (om aldaar ook de bewoners van een aanpalende wijk te kunnen bedienen). Onze entrepreneur, zelf bakker van origine, voorziet mogelijkheden om een succesvolle onderneming te vestigen in het hartje van de wijk. Maar zij zal alvorens tot productie over te gaan toch een aantal dingen moeten doen. Om haar vermoeden te bevestigen zal zij een zogenaamd marktonderzoek moeten doen om de nog onbekende vraag naar vers brood te peilen. En zou dat onderzoek positief uitvallen, dan zal zij toch ten minste een tijdje reclame moeten maken, bijvoorbeeld door te folderen of door middel van een spotje op het lokale tv-station, om de bewoners op de nieuwe vestiging attent te maken. En zulke activiteiten kosten geld. Maar, visionaire waaghals die zij is, zij 'gaat ervoor'. Zij neemt een flinke hypotheek op haar huis, en investeert het vrijgeko-

7. Robert Ellickson (1991) heeft een uitgebreide studie verricht naar de manier waarop *farmers* en *ranchers* in werkelijkheid met elkaar omgaan wanneer er sprake is van serieuze schade door uitbrekend vee. In Shasta County (Californië) bleek dat ongeacht de manier waarop het recht de aansprakelijkheid formeel regelt, burens doorgaans de kosten (bijvoorbeeld voor het repareren en verbeteren van hekwerk) met elkaar delen.

men bedrag in een marktonderzoek. De uitkomst daarvan is veelbelovend, dus zij koopt een bescheiden pandje, bakt warme broodjes om van te watertanden, en financiert een reclamecampagne. De onderneming wordt een succes. Het loopt spoedig storm, en zoals voorzien strijkt onze entrepreneurse iedere maand, ook na verrekening van haar stevige hypotheeklasten, een aantrekkelijke winst op. Haar innovatie, die in dit geval eenvoudig bestaat in de geniale ontdekking en exploitatie van een nieuwe afzetmogelijkheid, soms ook wel een 'gat in de markt' genoemd, is lonend. Iedereen is er blij mee: zichzelf natuurlijk, maar ook de bewoners van de wijk, die nu, naar eigen bevinden, brood eten van een betere prijs-kwaliteitsverhouding dan ze gewend waren.

Maar nu verschijnt er een tweede ondernemer ten tonele. Het is een entrepreneur van een andere soort. Ook hij kan wel vers brood bakken, maar hij heeft niet die visionaire sensitiviteit voor marktmogelijkheden. Hij moet het van iets anders hebben. Van Hayeks prijsmechanisme. Op een goede (of eigenlijk kwade) dag loopt hij door de eerdergenoemde wijk, en komt langs de aldaar zojuist gevestigde bakkerij. Hij ziet dat het er een drukte van belang is en dat de warme broodjes daar voor vijftig cent per stuk over de toonbank gaan. Dat nu brengt hem op een nieuw idee. Na een kort consult van zijn zakjapanner realiseert hij zich dat hij op deze plek met veel succes, ja zelfs verpletterend succes, zou kunnen concurreren. Hij berekent dat hij diezelfde warme broodjes best voor veertig cent op de markt zou kunnen brengen. Immers, hij hoeft geen marktonderzoek meer te doen, want de belangstelling voor warme broodjes is reeds manifest, en hij bedenkt heel slim dat als hij zich precies tegenover de al bestaande bakkerij zou vestigen, de klanten hem vanzelf wel zullen opmerken. Zijn reclamekosten hoeven zich slechts te beperken tot een groot bord aan zijn gevel: *Hier zijn dezelfde broodjes 10 cent goedkoper!*

Zo gezegd, zo gedaan. Hij vestigt zich aan de overkant van de straat en trekt de klanten weg bij de oorspronkelijke echte ondernemster. Zij echter kan zich niet veroorloven de prijs van haar broodjes helemaal en tot in lengte van dagen te laten zakken tot veertig cent, want dan heeft zij niet voldoende inkomsten meer om haar hypotheeklasten op te brengen. Gegeven dit element in haar productiekosten, dat de ander zich heeft kunnen besparen dankzij nota bene haar eigen initiatief, is haar concurrentiepositie hopeloos. Zij behoudt dus zelfs geen aandeel meer in de markt, en gaat over de kop. Ze verliest haar huis aan de bank. Ze zoekt wanhopig maar vergeefs naar ander werk en solliciteert zelfs een keer naar een positie bij de Nederlandse Mededingingsautoriteit, waar ze wordt afgewezen vanwege de ongerijmde ideeën over de heilzame werking van het monopolie die ze inmiddels heeft ontwikkeld. Ze eindigt berooid. En dat allemaal omdat zij, en niemand anders, ooit een briljant idee had.⁸

8. Vrij naar Goethes *Faust*:
'Die wenigen die was davon erkannt,
die töricht gnug ihr klug Idee nicht wahrten,

Zou het werkelijk zo met haar aflopen? Natuurlijk niet! Ze zou misschien de neiging kunnen hebben op tijd iemand in te huren, een ondernemer van een derde soort, om haar broodrover een bezoekje te brengen met een *offer he can't refuse*. Maar dat is niet wat ik bedoel. Onze entrepreneur, zo hadden we gezegd, beschikte over een buitengewone vooruitziende blik, en als we zouden mogen aannemen dat die blik zover reikt dat ze zich niet alleen van het aanvankelijke succes van haar onderneming maar ook van het daaropvolgende debacle bewust zou zijn, dan zou zij het wel uit haar hoofd laten om ooit aan het avontuur te beginnen. Wanneer zij zich van meet af aan realiseert hoe eenvoudig en snel haar succes door concurrenten gratis na te apen is, dan heeft zij geen reden meer om überhaupt een initiatief te nemen. Maar *dat* betekent dat de wijk van een warme bakkerij verstoken zou blijven. De bewoners zullen warme broodjes eten, voor vijftig cent per stuk, en anders niet. Zij was immers de enige die die mogelijkheid zag; anderen kwamen niet op het idee, of althans pas nadat zij erop gekomen was. Daarmee is toegelicht hoe de mogelijkheid van concurrentie de mogelijkheid van innovatie kan fnuiken. En het is dan ook duidelijk waarom concurrentie een efficiënt resultaat in de weg staat. Potentiële marktpartners, namelijk de oorspronkelijke ondernemster en haar klanten, zouden door het vooruitzicht van concurrentie niet tot elkaar komen. Vraag en aanbod, consumptie en productie, lopen elkaar mis. Dat was mijn eerste stelling.

Dan nu de vraag in hoeverre wij dit effect van concurrentie als een *ernstig* verschijnsel moeten beschouwen. Welke initiatieven blijven er achterwege, en waarvan blijven consumenten verstoken, doordat mogelijke innovateurs anticiperen op spoedige concurrentie en eliminatie, en daarom de noodzakelijke investeringen liever achterwege laten? Wat lopen wij allemaal wel niet mis? Mijn antwoord is: dat weten alleen die mogelijke innovateurs die ideeën hadden die ze niet in de praktijk brachten, en precies omdat ze dat niet deden, zijn zij en hun ideeën voor ons niet te achterhalen. Wij kunnen aan het resultaat van de markt niet zien wat het *niet* is dat de markt heeft voorgebracht. Wij hebben geen benul van dat waarvan wij geen benul hebben.⁹

Kijken we dan nu naar de rechtvaardigheid van het hiervoor beschreven scenario waarin het niemand was toegestaan zich iets te verwerven anders dan volgens Nozicks beginsel 'van ieder zoals hij/zij verkiest, aan ieder zoals hij/zij verkozen wordt', en laten we ons even voorstellen dat de oorspronkelijke ondernemster wel het idee had om een bakkerij te beginnen, maar dat ze haar uiteindelijke ondergang *niet* voorzien had. Hoe zouden we de uitkomst van haar interactie met

der Marktwirtschaft sehr dumm ihr Schauen offenbarten,
hat man durch Mitbewerb den Markt hinaus verbannt.'

9. 'Wat niet loont,
wordt op straat niet gevent,
en aldaar niet getoond,
wordt het nimmer gekend.'
(© Gijs van Donselaar, 2008)

haar concurrent in dat geval moeten beoordelen? Duidelijk is dat zij in afwezigheid van haar concurrent een stuk beter af zou zijn geweest. Zij zou dan immers voor langere tijd (en misschien wel voorgoed) onbedreigd van de onderneming hebben kunnen profiteren die haar oorspronkelijke idee was. Voor de concurrent geldt echter precies het omgekeerde: in haar afwezigheid was hijzelf nooit op het idee gekomen om op die plek een bakkerij te beginnen, en in dat geval was hij van zijn huidige profijt verstoken gebleven. Zij gaat er dus dankzij hem (dramatisch) op achteruit, terwijl hij er dankzij haar op vooruitgaat, en daarmee moet de concurrent worden gekenschetst als een parasiet en een uitbuiters.

Het probleem zal, hoop ik, nu ook in z'n algemeenheid duidelijk zijn: wanneer concurrentie bestaat in het na-apen of namaken van succesvolle innovaties, dan verrijken de concurrenten zich ten koste van de echte ondernemers, en berokkenen hun schade. Wanneer bovendien die schade ernstig genoeg is en voorzien kan worden, dan komen de innovaties überhaupt niet op de markt. Daarmee staat vast dat een beginsel van volledig vrije concurrentie efficiënt noch rechtvaardig is. En dat is natuurlijk niet alleen het geval wanneer, zoals in het hiervoor beschreven geval, de innovatie bestaat uit de ontdekking van een gat in de markt. Bijna alle innovaties, of het nou gaat om de ontwikkeling van nieuwe producten of het aanbod van nieuwe diensten, veronderstellen investeringen zoals ontwikkelingskosten en marktonderzoek, die de echte ondernemer vervolgens op een competitief nadeel komen te staan ten opzichte van de kosteloos na-apende concurrenten.

Patent op de onbekende vraag?

Hoe is het eigenlijk mogelijk dat er überhaupt nog innovaties op de markt zouden verschijnen? Waarom wordt eigenlijk niet ieder goed idee onmiddellijk doodgeconcurrereerd? Daar zijn twee soorten oorzaken voor, natuurlijke en kunstmatige.

Een natuurlijke oorzaak voor het verschijnen van een innovatie op de markt kan zijn dat de innovateur voorziet voldoende winst te maken doordat er een zekere tijdsperiode verloopt tussen zijn initiatief en het moment dat het effect van concurrentie zich doet gevoelen. Stel bijvoorbeeld dat de concurrent in het voorbeeld van de bakkerij pas na vijf jaar ten tonele te verwachten zou zijn. Dat vijfjarige monopolie voor de oorspronkelijke ondernemer zou dan ruim voldoende kunnen zijn om haar investering eruit te halen (c.q. haar hypotheek af te lossen) en daarnaast nog winst te boeken. Daardoor zou zij bovendien in staat kunnen zijn om na die vijf jaar de concurrentie te weerstaan, ook al zou haar marktaandeel afnemen.

Ik introduceer een technische term. Onder de stroperigheid of *viscositeit* van een markt versta ik de tijd tussen de openbaring van een innovatie en het moment waarop die innovatie met succes nagedaan of nagemaakt kan worden. Is de viscositeit nihil, wanneer er onmiddellijk geconcurrereerd wordt en tot aan de evenwichtsprijs, dan noem ik de markt volledig vloeibaar of *liquide*. Is de visco-

siteit maximaal, wanneer namaak onmogelijk is, dan noem ik de markt gestold of *rigide*. Over het algemeen zullen innovaties alleen dan op de markt komen wanneer de viscositeit van de markt een tijdelijk monopolie toelaat waarin de innovateur zijn investeringskosten terugverdient. Of een monopolie daarvoor volstaat, hangt af van de duur van het monopolie en de inkomsten per tijdseenheid enerzijds en de hoogte van de investeringskosten anderzijds.

De natuurlijke viscositeit van de markt kan dus een meer of minder vriendelijk klimaat scheppen voor innovateurs, maar ook de wetgever kan dat. Het patentrecht, octrooirecht, auteursrecht, leenrecht en royalty's, reproductierecht, merkenrecht, het verlenen van exclusieve licenties, wetgeving ter bescherming van bedrijfsgeheimen en tegen bedrijfsspionage, tegen plagiaat en namaak, het zijn evenzoveel juridische instrumenten om de viscositeit van de markt te beïnvloeden in het voordeel van innovateurs en in het nadeel van concurrenten. Het zijn daarmee ook evenzoveel frustraties van Hayeks prijsmechanisme. Het gaat inderdaad om wetgeving, maar heeft niets te maken met een centraal geleide economie. Voor dit soort maatregelen blijken ten minste twee goede redenen te zijn. Ze beschermen echte ondernemers tegen parasieten, en dat is rechtvaardig. Daarmee realiseren ze bovendien in een aantal gevallen dat de potentiële klanten door de echte ondernemers bediend kunnen worden, en dat is efficiënt. Efficiëntie en rechtvaardigheid wijzen dus globaal in dezelfde richting. Ik zeg globaal, want er zijn immers gevallen voorstelbaar waarin een innovateur (door de natuurlijke viscositeit van de markt) ook na het verschijnen van de na-apers het hoofd boven water zal kunnen houden, alleen minder hoog dan anders het geval zou zijn geweest. Zo'n ondernemer wordt dus door het vooruitzicht op concurrentie niet ontmoedigd om zijn nieuwe ideeën te ontwikkelen en in de praktijk te brengen, maar anderen doen niettemin ten koste van zijn marktpositie hun voordeel met zijn ideeën, en dat is nog steeds onrechtvaardig.

Anderzijds is in veel gevallen een zekere beperking van de patentrechtelijke bescherming van oorspronkelijke ontdekkingen of uitvindingen niet onrechtvaardig, en wel efficiënt. Soms hangen, gezien de stand van wetenschap en techniek, bepaalde ontdekkingen in de lucht, dat wil zeggen dat velen ernaar op zoek zijn en dat het min of meer arbitrair is wie er uiteindelijk als eerste mee voor de dag komt. Het is misschien voor een inwoner van Haarlem maar goed dat Gutenberg destijds geen patent kon aanvragen. Maar dat zou ook niet rechtvaardig geweest zijn. Laurens Janszoon Coster was immers geen na-aper, en zijn standbeeld is verdiend. Octrooibureaus beoordelen de *originaliteit* van een uitvinding en verlenen op grond daarvan voor kortere of langere tijd een monopolie op de productie, het gebruik en/of de verkoop van het betreffende nieuwe product of procedé.

Recentelijk zijn er natuurlijk belangrijke nieuwe arena's geopend voor het steekspel rond innovatie, concurrentie, rechtvaardigheid en efficiëntie. Sinds de spectaculaire ontwikkeling van het internet is de mogelijkheid van grootschalige reproductie van originele producten niet meer afhankelijk van fysieke beeld-, tekst- en/of geluidsdragers (zoals gedrukte boeken of cd's). En ook het geknutsel

aan, eventueel menselijk, genetisch materiaal levert interessante nieuwe vragen op over wie nu eigenlijk recht heeft op wat. Kunnen we patent verlenen op de decodering van een bepaald stukje menselijk DNA?

Ik kom bij mijn laatste punt. De hiervoor genoemde juridische maatregelen die de viscositeit van de markt beïnvloeden, worden veelal geïnterpreteerd als uitvloeisels en verbijzonderingen van (natuurlijke) eigendomsrechten zoals die in de libertaire traditie sinds Locke opgevat worden. Patenten beschermen iets wat het eigendom van de houder genoemd kan worden. Maar we kunnen ons afvragen of dat wel de meest geëigende visie is op wat wetgeving in dezen feitelijk doet. Wanneer immers deze wetgeving opgevat kan worden als een poging rechtvaardige, niet-parasitaire, marktuitkomsten te realiseren, dan zouden niet alleen nieuwe producten en ideeën, scheppingen en vondsten door patenten tot herkenbaar *eigendom* gemaakt moeten worden, maar ook, zoals in mijn voorbeeld van de innovatieve bakker van verse broodjes, gaten in de markt. Hoewel de praktische vormgeving ervan misschien moeilijk voorstelbaar zal zijn, is er inderdaad alles voor te zeggen om de positie van deze echte ondernemster te beschermen tegen de funeste na-aperij van concurrenten. Maar zelfs als we zouden kunnen besluiten tot haar (eventueel tijdelijk) 'alleenverkooprecht' van warme broodjes, lijkt het nog steeds vergezocht om haar daarmee de eigenaar van een gat in de markt te noemen.

Ik ken slechts één auteur die het aangedurfd heeft om te pleiten voor iets wat inderdaad in de buurt komt van een patent op een *hole in the market*. In zijn 'finders-keepers ethic' betoogt Israel M. Kirzner (1982) dat de ontdekkers of 'vindes' van iets wat *economische* waarde heeft, beschouwd moeten worden als de 'scheppers' van die economische waarde, en dat zij zoals alle scheppers het eigendomsrecht hebben op hun schepping, dat is dus op die economische waarde. Zijn 'patent' op gaten in de markt zou van die doctrine een uitvloeisel zijn, en dat zou een reden kunnen zijn om die doctrine te omarmen. Ware het niet dat andere uitvloeisels van die doctrine regelrecht absurd zijn. Zo houdt Kirzner ook het volgende betoog (dat u enigszins bekend moet voorkomen). Stel dat in de woestijn een groepje erg dorstige mensen onderweg is naar een overvloedige waterput, waarvan zij overigens allemaal weten dat die er is. Een van hen snelt echter vooruit, laaft zich, en bouwt vervolgens een hek rond de put om de laatkomers pas na betaling toegang te verschaffen tot het water. Mag dat? Kirzner overweegt serieus een positief antwoord op deze vraag te geven. Want de vooruitsneller is de oorspronkelijke ontdekker en dus de 'schepper' van de economische waarde van dat water, en dat geeft hem recht op die waarde, in dit geval de prijs die hij ervoor krijgen kan.

Helaas, ook Kirzner heeft de lijnen weer verkeerd getrokken. Ook zijn theorie schept een fatale ruimte voor de parasiet. En ook in zijn geval ligt daaraan weer een zekere obsessie met eigendomsrechten ten grondslag. Het is denk ik juister om eigendomsrechten, de manier waarop ze tot stand komen en verdeeld worden, te beschouwen als slechts een deel van een geheel van juridische condities die erop gericht zijn rechtvaardige, niet-parasitaire, uitkomsten van het marktmechanisme

te garanderen. Andere onderdelen van het recht, bijvoorbeeld het aansprakelijkheidsrecht, kunnen juist weer het eigendomsrecht met dezelfde reden beperken. Het feit dat een fabrikant de eigenaar is van een vervuilende schoorsteen, geeft hem nog geen recht een prijs te bedingen voor de plaatsing van een (gratis) roetfilter die nodig is om schade aan het wasgoed van omwonenden te voorkomen. Maar omgekeerd worden daarmee de omwonenden ook weer niet de eigenaar van de schoorsteen, alsof ze die naar believen net zo goed zouden mogen slopen. Het begrip 'eigendom' heeft bij de beoordeling van de rechtvaardigheid van economische verhoudingen, en zelfs van de efficiëntie ervan, maar een beperkte betekenis. De vraag of we iemand de eigenaar van een gat in de markt zouden moeten noemen, is volstrekt irrelevant. Waar het om gaat is dat de bewegingsvrijheid die door de wet aan economische actoren wordt gelaten, de vrijheid om te innoveren of juist te concurreren, moet leiden tot de vervulling van een maatschappelijk *ideaal*. Het ideaal van wederkerigheid. Wanneer wij, met John Rawls, de samenleving willen beschouwen als een 'coöperatieve onderneming tot wederzijds voordeel', dan is daarin per definitie voor uitbuiters geen plaats. Het is een ideaal dat is bevochten op slavenhouders en grootgrondbezitters.

Literatuur

- Bottomley, Stephen & Stephen Parker (1997) *Law in context* (tweede druk), Sydney: The Federation Press.
- Coase, Ronald (1960) 'The problem of social cost', *The Journal of Law and Economics* (October), p. 1-23.
- Donselaar, Gijs van (2009) *The right to exploit: parasitism, scarcity, basic income*, New York: Oxford University Press, forthcoming.
- Ellickson, Robert (1991) *Order without law: how neighbours settle disputes*, Cambridge, MA/Londen: Harvard University Press.
- Gauthier, David (1986) *Morals by agreement*, Oxford: Clarendon Press.
- Hayek, F.A. (1994) *The road to serfdom. With a new introduction by Milton Friedman*, Chicago: University of Chicago Press.
- Kirzner, Israel M. (1982) 'Entrepreneurship, entitlement, and economic justice', in: Jeffrey Paul (red.), *Reading Nozick: essays on anarchy, state, and utopia*, Oxford: Blackwell, p. 383-411.
- Locke, John (1988) *Two treatises of government* (Peter Laslett, red.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Nozick, Robert (1974) *Anarchy, state, and utopia*, Oxford: Blackwell.
- Paine, Thomas (1796) *Agrarian justice* (<www.thomaspaine.org/Archives/agjst.html>).
- Van Parijs, Philippe (1991) 'Why surfers should be fed: the liberal case for an unconditional basic income', *Philosophy & Public Affairs*, 20, p. 101-131.
- Van Parijs, Philippe (1995) *Real freedom for all: what (if anything) can justify capitalism?*, Oxford: Clarendon Press.